

DOI: 10.15330/ukrst.20.81-92
 УДК 81'36:81'374.423:81'367.365

СЕМАНТИЧНІ ТА ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ГРАМАТИЧНИХ ОМОНІМІВ ТАМ І ТУТ В УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

Ірина ДЖОЧКА

кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови
 ДВНЗ «Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»
 (Україна, Івано-Франківськ).
 E-mail: irina.dzhochka@gmail.com
 ORCID ID: 0000-0002-6524-356X

Проаналізовано лексико-семантичні, словотвірні й синтаксичні властивості лексем там і тут у функції прислівників, семантико-прагматичні та синтагматичні ознаки указаних слів у ролі часток. Аналізовані займенникові прислівники виражають дійктичну просторову семантику, уживаючись у припредикативній позиції й виконуючи функції синтаксичних детермінантів. Як прислівники лексеми там і тут вступають в антонімії відношення, указуючи на віддаленість / близькість місця з погляду мовця. Частотним є їхнє використання як вказівних в анафоричній функції та у функції співвідносних вказівних лексем у складному реченні. Експлікуючи просторове вказівне значення, виступають у складі ідіом [і] сям і там; [і] тут і там; то тут, то там, одна нога тут, [а] друга там тощо. Окрім локативної дійктичної семантики, синонімізуючись із лексемами потім, згодом, незабаром, виражають темпоральне значення. На словотвірному рівні мотивують похідні з гіпокористичною семантикою: тамечки, тутеньки, тутечка, тутечки.

Похідна партикула там актуалізує більшу кількість комунікативних функцій порівняно з партикулою тут. Уживаючись самостійно, частка там виражає семантико-прагматичні смисли 'невизначеність', 'довільність'. Домінантний комунікативний смисл 'відчуження мовця від змісту повідомлення' та граневи, які репрезентують смислові відтінки ставлення мовця до повідомлюваного ('недбалість, байдужість', 'зневажливість', 'посилення негації' та ін.) частка там найчастіше реалізує у складі ідіом <та> який там, де там, <та> де <вже> там, <так> куди <ж> там та ін. Партикула тут експлікує набагато менший спектр семантико-прагматичних смислів, доміантним серед яких виступає 'зацікавленість мовця змістом висловлення'. Найчастіше зазначений комунікативний смисл частка тут реалізує у складі ідіом та <а> що тут думати, [та, а] що <ж> <тут> робити (діяти, розуміти). Обидві партикули об'єднує комунікативний смисл 'відсилання, зумовлене особистісним ставленням до фактів, про які йдеться в комунікації'.

Ключові слова: граматична омонімія, частки, еквіваленти часток, прислівники, фразеологізми, транспозиція, синтагматика.

Постановка проблеми. Семантичні й функціональні особливості окремих слів, зокрема тих, які можуть належати до різних частин мови, їхнє контекстне оточення дедалі все більше привертають увагу як українських, так і зарубіжних лінгвістів. Погоджуємося з твердженням Ю. Д. Апресяна, який серед тенденцій у розвитку сучасного теоретичного мово-

знавства визначив два напрями – «прорив у макросвіт» (лінгвістику речення, тексту) і «прорив у мікросвіт» (лінгвістичне портретування) [1, 127]. Аналіз семантичних, функційних і синтаксичних ознак окремих слів уможливує детальний їхній опис з подальшим узагальненням властивостей одиниць певних лексико-граматичних класів, що зрештою дає підґрунтя для загальної теорії системних відношень компонентів як лексичного, так і граматичного рівня. Вичерпна характеристика про можливості окремого слова, на думку І. В. Кириченко, дає змогу точніше уявити наявну систему частин мови та простежити тенденції її розвитку [8]. З огляду на сказане, **актуальними** є студії, присвячені аналізу семантико-функціональних властивостей омонімічних слів, належних до різних частин мови.

Аналіз досліджень. В україністиці репрезентовані окремі лінгвістичні розвідки, у яких з'ясовані особливості функціонування омонімічних класів слів, зокрема сполучників – часток, прислівників – часток, дієслів – часток (Л. Боднаренко) [3; 4; 5], займенників – часток (К. Симонова) [12]. Частки як окремо взяті слова на сьогодні стали об'єктом детального аналізу крізь призму граматичної омонімії тільки в декількох наукових статтях. Зокрема проаналізовано особливості функціонування омокомплексів *аж, ще, вже* (О. Кушлик) [9; 10] і *ось, от, он, оце, де, куди* (І. Джочка) [6; 7]. Наукова новизна пропонованої праці полягає в тому, що вперше в українському мовознавстві розглянено семантику та функціональне навантаження граматичних омонімів *там* і *тут* та їхніх еквівалентів.

Мета дослідження полягає в з'ясуванні лексико-семантичних, словотвірних і синтаксичних властивостей зазначених лексем як прислівників та семантико-прагматичних і синтагматичних ознак указаних лексем у функціональній сфері часток.

Виклад основного матеріалу. Лексеми *там* і *тут*, залежно від контекстного оточення, можуть належати до двох лексико-граматичних класів – займенникових прислівників і часток. Займенникові прислівники *там* і *тут* виражають вказівне локативне значення, уживаються в прип'єдикативній позиції, виконуючи роль синтаксичних детермінантів, відповідають на логічне запитання. Позиція щодо дієслова-предиката не змінює лексичного навантаження зазначених прислівників, наприклад: *Зорі-очі, очі-зорі / Тут і там. / Тут зорять – до дна прозорі, / Там зорять – як іскри в морі... / Зорі-очі, очі-зорі, / Я співаю вам! (М. Вороний); Але я скажу, що воювали там і воюватимуть тут. І там не здалися і тут не здадуться («Суть речей»)*. У наведених реченнях прислівники виражають протилежні за змістом значення: *там* – 'вказівка на місце, більш віддалене порівняно з іншим, ближчим'; *тут* – 'у цьому місці'. Часто предикат у синтаксичних конструкціях з аналізованими прислівниками у вказаному значенні є імпліцитним, наприклад: *І там стети, і тут стети, Та тут не такі, Руді, руді, аж червоні, А там голубії, Зеленії (Т. Шевченко)*. З метою уточнення, указівки на те саме місце, про яке йшлося раніше або на яке акцентовано увагу, автори послуговуються часткою **же**, наприклад: *Там же на Поділлі новоспечений дворянин був урочисто*

вписаний у дворянську родословну книгу (М. Стельмах); ... *І глянула [Катря] здивована на Макара Івановича, що сидів тут же в кімнаті біля вікна з газетою в руках* (За А. Головком). У поєднанні з питальними займенниками *хто* і *що* вживаються з уточнювальною функцією, наприклад: *Двері тихо рипнули. – Хто там? – закричала спростання Кавуниха* (Іван Нечуй-Левицький); [Мордохай:] *Що тут таке, пануню, сталося, що кличете мене сюди?* (Іван Карпенко-Карий). Локативне значення репрезентують аналізовані лексеми й у функції співвідносних вказівних найменувань у головній частині складного речення, яким у підрядній частині відповідають сполучні слова *де*, *куди*, наприклад: *Князь відчув, що там, де в його душі була раніша сліпуча яснота, царювала тепер темрява, як і тут, над водою...* (Ю. Винничук).

Як вказівні слова, що замінюють відповідні члени попереднього контексту (антецеденту) – обставини місця, дейктичні лексеми *там* і *тут* виконують анафоричну функцію, відсилаючи до висловлення чи тексту, до складу якого вони входять, наприклад: *Тверді стеблини тирію потрапляли між стіці коліс, заплутувалися там* (Ю. Смолич); *У Львові в Ніки завжди таке відчуття, ніби це місто їй рідне, з першого погляду так було, ще як її школяркою на екскурсію перший раз привезли: ніби вона тут колись жила* (О. Забужко). Локативну дейктичну семантику ‘у різних місцях, подекуди’ експлікують аналізовані лексеми у складі ідіом [i] *сям і там*; [i] *там і сям*; [i] *тут і там*; *то там, то сям (там, тут)*; *то тут, то там*, наприклад: *То там, то сям простяглись до сонця котячі лапки, сухі, бездушні, м’якенькі, немов оксамит...* (М. Коцюбинський); *Я бачив якийсь чорний туман, густо помережений золотими крапками чи іскорками, що там і тут спалахували й гасли* (В. Чемерис); значення ‘у якомусь певному місці’ виражає фразеологізм *там і там*, наприклад: *Хтось передає, що бачили Юрчика там і там: уже найнявся ватагувати* (Г. Хоткевич). Окрім проаналізованих сталих синтагм, лексеми *там* і *тут* із вказівним локативним значенням актуалізовані у фразеологізованих сполуках ‘одна нога тут, [а] друга там’ (виражає наказ, прохання чи обіцянку швидко кудись піти, побігти); ‘що ти (він, вона і т. ін.) забув (забула, забули) тут (там і т. ін.)?’ (указує про небажані чиїсь відвідини або про відсутність бажання чи необхідності йти, їхати куди-небудь), наприклад: *І все-таки зізнайся, що ти там забула? – По-твоєму, я повинна була сидіти вдома?* (С. Талан); – *Зос, у мене до тебе прохання – одна нога тут, друга там – принеси сюди схему руху інертного газу в усій системі* (В. Собко).

Виражаючи вказівку на місце дії, лексеми *там* і *тут* можуть виступати твірними для похідних прислівників із гіпокористичним значенням *тамечки*, *тутеньки*, *тутечка*, *тутечки*, наприклад: – *Вся земля тутечки була начинена свинцем. І досі вириваєм його з поля, наче дику м’ясо* (М. Стельмах); *З того часу й жив тутеньки* (А. Свидницький); – *То-то ж бо я наче нікого не бачила, а я щовечора тутенька туляюся...* (Марко Вовчок).

Можемо узагальнити семантико-функціональне вживання указаних прислівників із локативним значенням за допомогою структурної моделі синтаксичних конструкцій, компонентами яких виступають лексеми *там* і

тут: Sub + Pr + Adv (де Sub – суб'єкт; Pr – предикат; Adv – прислівник), наприклад: *А тут травичка зеленіє, квіточки ростуть* (Ю. Винничук), причому зауважимо ще раз, що прислівник може займати препозицію, постпозицію або й дистантне розташування щодо предиката.

Окрім локативного, дейктичні прислівники *там* і *тут* виражають й темпоральне значення. Указуючи на час дії, прислівник *там* синонімізується з лексемами *потім, згодом, незабаром*, зауважимо однак, що сфера вживання прислівника *там* із зазначеною функцією часто обмежена розмовним мовленням, наприклад: *Незабаром і день настав, хмурий, невеселий; а там і ніч налягла* (Панас Мирний); ... *Особисто я залишатимуся в лісі доти, поки зі мною буде хоч один козак. А там як Бог дасть* (В. Шкляр).

Указівку на те, що дія (переважно несподівана й неочікувана) відбувається в певний момент, співвідносний з часом реалізації іншої дії, містить прислівник *тут*, синонімізуючись із синтагмами 'у цей момент, у цей час', наприклад: *Тут несподівано друга, грізніша подія заходить...* (М. Зеров). Окрім прислівникових конкретизаторів *несподівано, неочікувано*, семантику раптового й несподіваного вияву дії актуалізують частки *і, же, саме* та ідіома «де [не] взявся (візьметься і т. ін.) хто, що» (звідкись з'явився (з'явиться і т. ін.) хто-, що-небудь), наприклад: *Занедужала Галя. Йшла якомсь по роботі з поля, удень душно було, а тут – де взявся вітер, буря, дощ ливний – заохолодилася вона та й занедужала* (Марко Вовчок); – *Городська, городська, – мовив Колісник. – Се вже коли городським миром помажеться – тиши пропало! Тут саме увійшла Христя за порожніми стаканами – і розмова стихла* (Панас Мирний); *І тут мені ось так в голову – бах: а герой мій – він же живий! Насправді. Десь він собі живе: ну, в мойй уяві, де. Це ясно* (Я. Мельник); *Самієв, вислуховуючи розвідника, тут же віддав офіцерам бойові накази* (О. Гончар). На раптовість, швидку появу в потрібному місці вказує фразеологізм *тут як тут*, наприклад: *Її спаралізувала ... вічно-жіноча готовність – заморожено віддатися в руки дизайнера, гримера, стиліста, когось, хто зробить тебе іншою, кращою, і аудиторія, готова оцінити зусилля, тут як тут, під рукою...* (О. Забужко). Уживаючись із темпоральною семантикою, прислівник *там*, порівняно із синонімійними лексемами *потім, згодом, незабаром*, часто обмежений розмовним мовленням; прислівник *тут*, окрім часового значення, водночас актуалізує додаткові смислові відтінки 'раптовість', 'несподіваність', 'доречність'. Додатковими засобами вираження перелічених семантичних відтінків часто виступають частки.

Зміна синтаксичної дистрибуції займенникових прислівників *там* і *тут* зумовлює зміну семантико-функціональних ознак лексеми, яка потрапляє в нове контекстне оточення. Втрата прислівником здатності виражати категоріальне значення ознаки іншої ознаки (в аналізованих лексемах – локативної та темпоральної семантики), відповідати на логічні запитання, виступати членом речення (обставиною – на формально-граматичному рівні) й набуття модальної семантики свідчить про перехід цього лексико-граматичного класу в семантико-функціональну сферу часток.

Погоджуємося із твердженням С. Соколової, яка справедливо зауважує, що граматичні (функціональні) омоніми є результатом транспозиційних процесів: «Еміграційна транспозиція лексико-граматичного класу прислівників характеризується зміною синтаксичної функції, синтаксичної дистрибуції та категоріального значення, зміною морфологічних ознак слова і словотвірних можливостей, а також зміною лексичного значення слова та його лексичної дистрибуції» [13, 6].

Відприслівникові частки *там* і *тут*, виражаючи загальну функцію виділення й підсилення, актуалізують її в низці семантико-прагматичних смислів. Зауважимо при цьому, що похідна партикула *там* експлікує значно більший обсяг семантико-комунікативних функцій порівняно з партикулою *тут*.

Частка *там* здебільшого вживається в поєднанні із займенниками чи прислівниками, утворюючи неповнозначні лексичні комплекси, або еквіваленти часток. Еквівалентами слова, зокрема й часток, на думку Р. Рогожникової, є «зв'язані сполуки, які характеризуються стійкістю, єдністю значення, здебільшого постійною, незмінною формою. У мовленнєвому потоці еквіваленти слова становлять цілісну одиницю і за наголосом, переважно вони мають один словесний наголос» [14, 4].

Використовуючись у мовленні самостійно, партикула *там* заповнює паузу під час переліку перед однорідними членами речення, актуалізуючи семантико-прагматичний смисл 'невизначеність', 'довільність', наприклад: *Треба притьмом Лиску там* чи *Маньку Сьогодні гнать аж на Попів ланок* (М. Рильський); *Гості вели не буденні розмови – про ярмарки чи там храми, а гомоніли про політику, про землю* (К. Гордієнко); *Покинувши посеред дороги відра чи там коноплі, вона біжить з усієї сили, як американська супержінка Маріон Джонс...* (О. Ірванець). Типове вживання частки в зазначеній функції можемо передати за допомоги структурної моделі: Sub₍₁₋₇₎ + Part_{adv} + Conj + Sub₍₁₋₇₎ (тут і далі використовуємо такі умовні скорочення: Adv – прислівник, Conj – сполучник, Num – числівник, Part – непохідна частка, Part_{pron} – відзайменникова частка, Part_{adv} – відприслівникова частка, Praep – прийменник, Pron – займенник, Sub₍₁₋₇₎ – іменник у будь-якій відмінковій формі, Verb – дієслово; у ламаних дужках наведено факультативні компоненти, у квадратних – інші варіантні елементи, які не вносять суттєвих змін у значення ідіоми; підрядковий індекс указує на відмінкову форму).

Посиліює семантику невизначеності досліджувана частка у сполученні з лексемами, які вказують на приблизність, нечіткість, неясність, зокрема з неозначеними займенниками, числівниками на позначення приблизної кількості (відмінкові форми знахідного відмінка з прийменником *з*), часткою *хай* тощо, наприклад: *Після того минуло скількись там днів – знов Куземко додому проситься: помитися йому треба, перевдягтися, своїх перевідати* (В. Шкляр); *Та й не так уже воно далеко! Якихось там дванадцять верстов! Ну, дві години...* (Остап Вишня); *Рублів там з п'ятдесят з ростом. Чи можна ж на них піднятися?* (Григорій Квітка-Основ'яненко); *Оце як є твердий рішенець, що сьогодні виступаємо, чи хай там навіть узавтра, то вже місця собі не знаходиш...* (В. Шкляр). Указана семантика

реалізується в конструкціях, які можемо узагальнити в таких структурних моделях: Pron + Part_{adv} + <Num> + Sub; Sub + Part_{adv} + Praep + <Num>; Part + Part_{adv} + Adv.

Функцію посилення негачії або цілковитого заперечення частка *там* експлікує в поєднанні із займенниками *який, що* та з прислівниками *де, куди, коли*, формуючи еквіваленти *який там, що там* (часто з розгортанням структури за рахунок препозитивного вживання частки *та* й інкорпорації часток *ж* і *вже* – <та> *який там*, <та> *що там*, <та> *де там*, *де* <вже> *там*, *де* <ж> *там*, <та> *де* <вже> *там*) (структурні моделі: <Part_{pron}> + Part_{pron} + Part_{adv}; Part_{adv} + <Part_{adv}> + Part_{adv}; <Part_{pron}> + Part_{adv} + <Part_{adv}> + Part_{adv}). Вступаючи в синонімічні відношення із синтагмою ‘зовсім ні’, зазначені еквіваленти часток виражають при цьому ще й відтінок досади, наприклад: – *А тобі, іроде, й смішно!?* – *Та де там: печалюся, чим беззубу жінку буду годувати* (М. Стельмах); *Пішов брат випроводити бабу. Баба й слухати не хоче... Пішла мама: де там!* (М. Коцюбинський); *Щодня в подвір'я наше заліта Упертий дятел.. Мурко вже закрадався до хвоста І с'як, і так, неначе справжній злодій, – Та де там! Раз – і знявся, й полетів* (М. Рильський); *Біденька! Ти, мабуть, скучаєш дуже за Степаном? Варка. Де ж там і ні! <...> Де вже там! Мені все не так, як людям...* (Іван Карпенко-Карий). Додатковим засобом градуальної семантики є повтор заперечуваного слова, наприклад: – *Чи добре ж вам жилося без мене? – спитав Джеря. – Ет! яке там добре!* *Бідували та побивались з матір'ю до останнього часу, – сказала Любка* (Іван Нечуй-Левицький); *Так було і тоді, коли ми захотіли в полон китайців. Та який там полон, не було в нас ніякого бруну...* (В. Шкляр).

У складі дво- й тричленних еквівалентів часток, зокрема *де там*, <та> *де там*, *де* <вже> *там*, *де* <ж> *там*, <та> *де* <вже> *там*; *куди* <ж> *там*, <так> *куди* <ж> *там*, <та> *куди там* аналізована партикула слугує засобом вираження семантико-прагматичного смислу ‘сумнів у реальності або можливості здійснення чого-небудь’, наприклад: *Спершу я не повірив, що стільки можна зібрати книжок у одному місці. Куди там попівській бібліотеці!* (М. Стельмах); – *Там така глибочинь, що й дна не дістанеш! Там ніхто ніколи дна ще не дістав! Та куди там?! Там так глибоко...* (Остап Вишня); *Та вчасно згадує наказ секунданта ходити всю ніч по хаті і думати про даму свого серця. ... Де вже там думати про даму свого серця, тут аби на ногах утриматись* (В. Чемерис). Детальний опис семантико-прагматичних смислів та структури еквівалентів часток із компонентами *там* і *куди*, *де* вже було здійснено в попередній розвідці, присвяченій особливостям функціонування граматичних омонімів *де* і *куди* в українській мові [7].

Семантико-прагматичний смисл ‘зневага до когось, чогось’ аналізована частка реалізує в поєднанні з неозначеними займенниками. Аксіологічна семантика, виражена мовцем, здебільшого стосується або певної особи, або сукупності осіб, наприклад: – *Все ж таки він знає, я не міщанка якась там, а херсонська дідичка* (Іван Нечуй-Левицький); – *Треба не пустити козаків в село й край! Як трудно прийдеться, піщани допоможуть, а може, й Глибока Долина. Це ж яка сила! А їх – сотня якась*

там (А. Головка); *І так мені славно стає на душі, що я вже не якийсь там пастушок, а стою жєнцем* (М. Стельмах). Еквівалент частки *що там* актуалізує зазначений смисл за умови повторення назви об'єкта, про який йдеться, у висловленні, наприклад: – *Невідома дорога? – зажурилась Люба, зажурились її тинисті вії і притемніли очі. – Куди ж вона лежить, Михайлику? – Далеко-далеко. – Далі Вінниці? – **Що там Вінниці!** Аж у стети, вважай, до самого моря, де зовсім нема ні дерев, ні лісів* (М. Стельмах).

Семантико-прагматичний смисл 'байдуже ставлення мовця до певного суб'єкта дії як до одного з багатьох можливих' реалізовано в синтагмі, до складу його входить частка *там*. Структурна модель репрезентує п'ятикомпонентний склад аналізованої синтаксичної конструкції *хто б там не був* – Pron₍₁₋₆₎ + Part + Part_{adv} + Part + Verb, наприклад: *Врангелівські корпуси з'єднуються в районі станції Апостолово і розвивають звідти удар на захід, в глибину Правобережної України назустріч західним союзникам – Пилсудському, Петлюрі – кому б там не було* (О. Гончар).

Цікавим, на наш погляд, є вживання з вказаною семантикою партикулярного еквівалента *як там* у поєднанні з формою знахідного відмінка особово-предметних займенників (*його, її, їх*). Зневажливе чи байдуже ставлення до когось за таких умов виявляється в небажанні мовця запам'ятовувати чи брати до уваги ім'я людини, про яку йдеться в певній комунікативній ситуації, наприклад: *Соромно ї гірко було дивитися, як їх обробляв мишавий чекіст Птіцин (чи Птічкін, чи Канарейкін, як там його у біса) – молоде, зелене щєня, що рано вбилося в пір'я ще в латиському загоні ВЧК* (В. Шкляр); .. *Малашко, певно, якоюсь мірою має бути задоволений через смерть того хлопця, як там його?* (К. Циганчук); *Мда, не пощастило тій... як там її? Вірунці, здається? Не для дівчати, певно, лаври кінозірки* (Д. Корній) (структурна модель – Adv + Part_{adv} + Pron₄). В іншому контекстному оточенні лексема *як* виражає прислівникову семантику, а відповідний займенник указує на присвійну ознаку, наприклад: *За цей період Анна розривалась між двома домами, колисала свою доньку, а сама думала, як (прислівник) там її (займенник) старі батьки дають собі раду* (Ольга Сокол-Торська); *Одного дня падишах зайшов у стайню подивитись, як (прислівник) там його (займенник) коні* (пер. Р. Гамади).

У поєднанні з вказівним займенником *такий* частка *там* підкреслює високий ступінь прояву певної якості чи властивості кого-небудь (структурна модель – Part_{adv} + Pron₍₁₋₆₎ + Sub₍₁₋₆₎), наприклад: *Якби гаманець дозволяв, я б і сам тримав. Там така тваринка, там така. Насолода* (В. Васильченко); *Сестру старшу... Наталочку... прийняв до себе в бухгалтерію. Там така цяця... пальчики оближеш* (Б. Крамер). Функцію підсилення кількісного вияву когось або чогось (є все або всі) виражає досліджувана партикула у складі ідіоми «*чого (кого) там нема (немає)*» (структурна модель – Pron₂ + Part_{adv} + Pr), наприклад: *Кликнули нас до покоїв. Увійшли. Аж в очах нам замигтіло: і зеленіє, і червоніє, і біліє, і синіє... чого там нема!* (Марко Вовчок). Граматичними омонімами виступають усі члени аналізованої синтагми в питальних висловленнях,

порівняймо: *Як виглядає країна майбутнього та чого* (займенник) *там* (прислівник) *немає* (предикативне слово) (з газети).

Семантико-прагматичний смисл 'відсутність хвилювання, безпечність щодо можливості повідомлювати певну інформацію, яка, на думку мовця, не варта уваги' актуалізує частка *там* у складі фраземи *та <a> що там* (структурна модель – Part_{pron} <Part_{conj}> Part_{pron} + Part_{adv}), наприклад: [Олімпіада Іванівна:] – Ну, *та що там*, перед вами я можу говорити щиро, ви все одно, що родич (Лєся Українка); *Лихий поніс його туди, до тих божевільців... А тут це сон такий, наче віщує щось... Погано... Е, що там*, *врешіті, сон – дурниця* (М. Коцюбинський).

З метою переконання когось у чомусь у комунікативних актах використовують фраземи, компонентом яких є частка *там*. У поєднанні із займенниковими словами *що* і *як* та заперечним предикатом на позначення мовлення такі ідіоми вживаються із значенням 'безперечно', 'звичайно', 'безсумнівно', 'дійсно' (*що там не кажи* (не кажіть), *як там не кажи*, *що там не говори*, *як там не говори*), наприклад: *Ми щасливі, що там не кажи* (П. Дорошко); *Він, як і більшість інших, уже навчився бути поштивим, дурне не дейкав... Що там не говори*, *допомогла їй палиця* (М. Ткачівська); *А Пашина мати, як там не кажи*, *а сестрою рідною йому доводилася* (Г. Хоткевич).

Частотним є вживання партикули *там* у розмовному мовленні в допустових конструкціях *що б там не стало* (було, коштувало), *хоч би там що було*, *хоч там що*, *хоч там як*, *хай там що*, *хай там як*, *хай би там що*, *як би там не було*, (*та*) *вже як там буде*, які вказують на умову, наперекір якій відбувається те, про що йдеться в головному реченні, виражаючи значення 'за будь-яких обставин і умов, неодмінно, обов'язково'. Названі синтагми можна представити у вигляді структурних моделей: Pron + Part + Part_{adv} + Part + Verb (*що б там не стало* [було, коштувало]); Part_{verb} + <Part> + Part_{adv} + Pron + Verb (*хоч би там що було* [стало, коштувало]); Part_{verb} + Part_{adv} + <Part> + Pron (*хоч [хай] там <би> що*); Part_{verb} + Part_{adv} + Adv (*хоч [хай] там як*); <Part_{conj}, Part_{adv}> + Adv + <Part> + Part_{adv} + <Part> + Verb (*<та, вже> як <би>там <не> було* [буде]), наприклад: – *Вже хоч там як*, *а на той рік і я піду на поле. Вже ж тоді я буду більша* (Лєся Українка); *Хай там що*, *а там*, *у таборах*, *ми завжди прискіпливо вивчали деталі й найменші нюанси всього, що відбувалося на волі і могло так чи інакше стосуватися нас* (А. Кокотюха).

У складі синтагм *а там*, *а там же* [і] аналізована партикула в поєднанні зі сполучником *а* й прислівником *ще* виконує функцію приєднувального сполучника. За допомоги указаних еквівалентів сполучників мовець виокремлює когось або щось із переліку чи сукупності, виражаючи значення 'крім того, до того ж', наприклад: – *Та напирють здорово, чорти.. А там же* Махно збунтувався (О. Гончар); *Від Пйотрової треба було через яр іти, через два містки, а там же* степком поза домами, *а там* улличками та переулочками... (А. Свидницький); *Зараз Тетяна на батька ні з того ні з сього напускається. А там же* й на крикливицю обернеться... (Ю. Шовкопляс); *Бач, вередую, поки даси ласоців. А там же* й грошей забажаяю (Григорій Квітка-Основ'яненко).

Частка *тут* виражає значно вужчий спектр семантико-прагматичних смислів. Найчастіше аналізована партикула виступає засобом експлікації градуальної семантики, уживаючись задля підсилення думки, того чи іншого значення, наприклад: – *Тут від свого курія ніяк не видихаємо, так ще й від вас нюхай* (Г. Тютюнник). У цій функції аналізована одиниця не містить вказівки на місце дії.

Погоджуємося із твердженням Ф. Бацевича, що домінантним семантико-прагматичним смислом частки *тут* є ‘зацікавленість адресанта інформацією, станом речей тощо, включення ним того, про що він повідомляє, у сферу власних інтересів’ [2, 113], наприклад: *Розумієш, тут таке... Мені не вдалось улагодити справу з твоїм вернісажем...* (В. Андрусів); – *Ти можеш хоча б двома словами пояснити, що сталося?! – Та... тут такий карамболь... розумієш...* (О. Малаш); *От і зараз він втручається в розмову з практичним питанням: – Агов, хлопці, кого ви тут зараз ділите?* (Д. Корній).

Зауважимо водночас, що частка *тут* не є антонімічною щодо частки *там*, відповідні прислівникові лексеми натомість вступають в антонімії відношення. «...Природа цієї антонімії радше потенційна (віртуальна), ніж регулярна (узуальна), оскільки прямі контекстні зіткнення цих часток досить рідкісні» [2, 113], наприклад: *Я тут на роботу не встигаю, а він там собі фільм дивиться*.

Проаналізований семантико-прагматичний смисл частки *там* ‘відсутність хвилювання, безпечність щодо можливості повідомлювати певну інформацію, яка, на думку мовця, не варта уваги’, експлікує й партикула *тут* у складі синтагми *та <a> що тут думати* (структурна модель – Part_{pron} <Part_{conj}> Part_{pron} + Part_{adv} + Verb), порівняймо: *Я думав, що се буде так... заберемо... Ну, закнеблюємо... але сього... сього я не надіявся. – Дурниця! Що там думати про се! Ходім!* (І. Франко); *Я подумаю... – не відразу віднайшов рятівні слова. – То що тут думати? Зарплатня на порядок вища. Тато виглядав непривітно розчарованим. Він підвівся і мляво подав на прощання руку. За дверима до нього підскочила Наталя. – То що? – Подумаю. – Та що тут думати? – переказала вона батькові слова* (І. Солодченко).

Зазначена частка комунікативний смисл ‘зацікавленість адресанта інформацією, станом речей тощо, включення ним того, про що він повідомляє, у сферу власних інтересів’ реалізує часто у складі ідіоми [*та, а*] *що <ж> <тут> робити (діяти, розуміти)* (структурна модель – [Part_{conj}] + Pron + <Part> + <Part_{adv}> + Verb), яка вказує на те, що мовець чи інший діяч змушений миритися з тими обставинами чи умовами, що є, наприклад: *Минає рік, І другий минає, І четвертий, і десятий, А чутки [від сина] немає. Нема чутки; що тут робить?* (Т. Шевченко); [Мелхола:] *Не розумію, Хусо, що мала б я робити з тими гістьми!* [Хуса:] *Та що ж тут розуміти? – привітати, віддати їм належну шану, й годі* (Леся Українка).

Партикули *там* і *тут* об’єднані родовим комунікативним смислом ‘відсилення, поєднане з особистісним ставленням до фактів, повідомлених у комунікації’ [2, 113], сигналізуючи про відчуження мовця від змісту тієї інформації, яку він повідомляє (недбале ставлення, легко-

важність сприйняття, зневажлива реакція тощо), або невизначеність щодо повідомлення – комунікативні смисли частки *там*; виражаючи зацікавленість, небайдужість, певну заангажованість мовця стосовно того, про що йдеться, – комунікативні смисли частки *тут*.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Аналізовані лексеми *там* і *тут* вступають у відношення граматичної омонімії, формуючи відмінні синонімії й антонімії ряди, репрезентуючи різні дистрибутивні відношення та контекстне оточення. Як займенникові прислівники слова *там* і *тут* експлікують вказівне значення на позначення місця, рідше – часу, уживаються в припредикативній позиції, виконують функцію синтаксичних детермінантів, відповідають на логічне запитання. За зміни синтаксичної дистрибуції адвербіальних лексем *там* і *тут* відбувається й зміна їхніх семантико-функціональних ознак: категоріальне значення ознаки іншої ознаки трансформується в модальну семантику, репрезентовану в низці семантико-прагматичних смислів похідних партикул. Частка *там* актуалізує значно більший обсяг комунікативних смислів, порівняно з часткою *тут*, зокрема: ‘невизначеність’, ‘довільність’, ‘цілковите заперечення’, ‘сумнів у реальності або можливості здійснення чогонебудь’, ‘зневажливе або байдуже ставлення до когось чи чогось’ та ін. Натомість частка *тут*, реалізуючи здебільшого градуальну семантику, часто сигналізує й про зацікавленість мовця змістом повідомлюваного. Аналізовані частки найчастіше реалізують свої семантико-прагматичні смисли у складі багатоконпонентних синтагм – еквівалентів часток. Перспектива подальших досліджень полягає у з’ясуванні граматичної омонімії часток (і їхніх еквівалентів) та інших займенникових прислівників, зокрема *коли*, *як*, *так* тощо.

ЛІТЕРАТУРА

1. Апресян Ю. Д. Формальная модель языка и представление лексикографических знаний. *Вопросы языкознания*, 1990. № 6. С. 123–139.
2. Бацевич Ф. Частки української мови як дискурсивні слова. Львів : ПАІС, 2014. 228 с.
3. Бондаренко Л. В. Трансформаційні процеси в партикульованих прислівниках. *Наукові записки*. Вип. 48. Серія : Філологічні науки (мовознавство). Кіровоград : РВЦ КДПУ ім. В. Винниченка, 2003. С. 190–198.
4. Бондаренко Л. В. Транспонований потенціал віддієслівних часток. Південний архів. *Філологічні науки: зб. наук. пр.* Вип. XXI. Херсон : Видавництво ХДУ, 2003. С. 71–75.
5. Бондаренко Л. В. Ступені партикуляції займенників іменникового типу. *Наукові записки*. Випуск 53. Серія : Філологічні науки (мовознавство). Кіровоград : РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2004. С. 210–216.
6. Джочка І. Ф. Граматична омонімія часток ОН, ОСЬ, ОТ, ОЦЕ. *Прикарпатський вісник НТШ «Слово»*. Вип. 4 (40). 2017; 3 (47) 2018. Івано-Франківськ, 2018. С. 99–110.
7. Джочка І. Ф. Особливості функціонування граматичних омонімів ДЕ і КУДИ в українській мові. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острог : Вид-во НаУОА, 2018. Вип. 4 (72), грудень. С. 86–91.

8. Кириченко И. В. Семантические и функциональные особенности слова просто в современном русском языке : дис ... канд. филол. наук. Ставрополь, 2002.
9. Кушлик О. «Аж» – частка і сполучник. *Мова та історія*. Вип. 35. Київ, 1997. С. 3–6.
10. Кушлик О. Особливості функціонування вторинних часток ЩЕ і ВЖЕ в українській мові. *Гуманітарний вісник. Серія: Іноземна філологія*. Число 12. Черкаси : ЧДТУ, 2008. Т. 2. С. 88–91.
11. Кушлик О. Функціонування часток, утворених від прислівників зі значенням місця. *Наукові записки Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка*. Дрогобич : Вимір, 2000. Вип. 6. С. 242–251.
12. Симонова К. С. Особливості функціонування відзайменникових часток в українській мові. *Наукові записки*. Том 19, Частина 1 / Національний університет «Києво-Могилянська академія». Київ : КМ «Академія», 2001. С. 35–39.
13. Соколова С. В. Транспозиційний потенціал прислівників у сучасній українській мові: автореф. дис. ... канд. філол. наук : НПУ ім. М. П. Драгоманова. Київ, 2008. 20 с.
14. Рогожникова Р. Словарь эквивалентов слова. Москва : Русский язык, 1991. 256 с.

REFERENCES

1. Apresyan, Yu. D. (1990) Formal model of language and presentation of lexicographical knowledge. *Questions of Linguistic Studies*. No. 6. P. 123–139 [in Russian].
2. Batsevych, F. (2014) Particles of Ukrainian language as discursive words. Lviv : PAIS. 228 pp. [in Ukrainian].
3. Bondarenko, L. V. (2003) Transformation processes in particle adverbs. *Science notes*. Issue 48. Series: Philology of science (Linguistic Studies). Kirovograd : RVC KSPU named after Volodymyr Vynnychenko. P. 190–198 [in Ukrainian].
4. Bondarenko, L. V. (2003) Transposing potential of the verbal particles. *Pivdenny arch. Philology of science: collection of research*. Issue XXI. Kherson : Edition of the KhSU. P. 71–75 [in Ukrainian].
5. Bondarenko, L.V. (2004) Stages of particulation of pronouns of noun type. *Science notes*. Issue 53. Series: Philology of science (Linguistic Studies). Kirovograd : RVV KSPU named after Volodymyr Vynnychenko. P. 210–216 [in Ukrainian].
6. Dzhochka, I. F. (2018) Grammatical homonymy of the particles *This, That*. *Prykarpatsky newsletter NCSH «Word»*. Issues 4 (40) 2017, 3 (47) 2018. Ivano-Frankivsk. P. 99–110 [in Ukrainian].
7. Dzhochka, I. F. (2018) Peculiarities of the function of grammatical homonyms of WHERE, WHERE TO in the Ukrainian language. *Scientific notes of the National University of Ostrog Academy : Series Philology*. Ostrog : Edition of NaUOA. Issue 4 (72), December. P. 86–91 [in Ukrainian].
8. Kyrychenko, I. V. (2002) The semantic and functional features of the word simply in modern Russian : abstract thesis for PhD (Linguistics). Stavropol. [in Russian].
9. Kushlyk, O. (1997) «Till» as a particle and conjunction. *Language and History*. Issue 35. Kyiv. P. 3–6 [in Ukrainian].
10. Kushlyk, O. (2008) Special features of the functions of secondary particles Still and Already in the Ukrainian language. *Humanitarian Newsletter. Series : Foreign Philology*. Number 12. Cherkasy : ChSTU. Vol. 2. P. 88–91 [in Ukrainian].
11. Kushlyk, O. (2000) Functions of particles, formed from adverbs with the meaning of place. *Scientific notes of the Ivan Franko Drogobych state pedagogical university*. Drogobych : Vymir. Issue 6. P. 242–251 [in Ukrainian].

12. Symonova, K. S. (2001) Features of the function of the pronoun particles in the Ukrainian language. *Science notes*. Vol. 19, Part 1 / National University «Kyiv-Mohyla Academy». Kyiv : KM «Academy». P. 35–39 [in Ukrainian].

13. Sokolova, S. V. (2008) Transpositional potential of the adverbs in modern Ukrainian language : abstract thesis for PhD (Linguistics) : NPU named after M. P. Drahomanov. Kyiv. 20 pp. [in Ukrainian].

14. Rogozhnikova, R. (1991) Dictionary of the equivalents of words. Moscow : Russian language. 256 pp. [in Russian].

SEMANTIC AND FUNCTIONAL PECULIARITIES OF GRAMMATICAL HOMONYMS *THERE* AND *HERE* IN THE UKRAINIAN LANGUAGE

Iryna DZHOCHKA

*Candidate of Philology, Associate Professor
of the Department of the Ukrainian Language
of Vasyl Stefanyk Precarpathian National University
(Ukraine, Ivano-Frankivsk).*

E-mail: irina.dzhochka@gmail.com

ORCID ID: 0000-0002-6524-356X

The lexical-semantic, word-forming and syntactical properties of the lexemes there and here in the functions of adverbs, the semantic-pragmatic and syntagmatic features of the words in the role of particles are analyzed. The analyzed pronoun adverbs express deictic space semantics, being used in the prepredicative position and performing the functions of syntactic determinants. As adverbs the lexemes there and here enter into anonymous relations, pointing to the distance / closeness of the place from the point of view of the speaker. Their use as demonstrative lexemes in the anaphoric function and in the function of the related demonstrative lexemes in a complex sentence is frequent. Explicating the space demonstrative meaning, they act as idioms [and] here and there; then here, then there; one leg here, [and] the other there, etc. In addition to locative deictic semantics, synonymizing with lexemes then, soon, afterwards they express a temporal meaning. At the word-forming level, they motivate derivatives with hypocoristic semantics: a little bit there, a little bit here and so on.

The derivative particle there actualizes more communicative functions than the particle here does. Being used on its own, a particle there expresses semantic-pragmatic meanings 'uncertainty', 'arbitrariness'. Most often the particle there implements the dominant communicative sense of 'alienation of the speaker from the content of the message' and the facets that represent the meaningful nuances of the speaker's attitude towards the message ('negligence', 'indifference', 'neglect', 'intensification of negation', etc.) in the idioms <and> what there (never mind); where there (no, indeed); <and> where <already> there; <so> where <are > there and others. The particle here explicates a much smaller range of semantic-pragmatic meanings, the dominant among which is 'the speaker's interest in the content of the utterance'. Most often, the particle here implements the communicative sense in the idioms and <but> what to think here, [and, but] what <here> to do (act, understand). Both particles are united by the communicative sense of 'being sent, caused by personal attitude to the facts of the communication'.

Key words: *grammatical homonymy, particles, equivalents of particles, adverbs, phraseologisms, transposition, syntagmatics.*

Стаття подано до редакції 30.10.2019.